

Kamila Baturó

**DWA KIELICHY À LA FAÇON DE VENISE
Z PRZEŁOMU WIEKÓW XVI I XVII
ZE ZBIORÓW DZIAŁU ARCHEOLOGICZNEGO
MUZEUM WARSZAWY**

Wśród bogatych zbiorów zabytkowego szkła zgromadzonych w magazynach Działu Archeologicznego Muzeum Warszawy, na szczególną uwagę zasługują dwa zachowane w bardzo dobrym stanie kielichy na tak zwanych trzonach z lwią maską (*lion masks stem*). Obydwa pochodzą z tego samego okresu i stworzone zostały pod wpływem tej samej tradycji szklarskiej, pierwotnie wywodzącej się z szesnastowiecznej Wenecji. Obiekty te zaliczają się do grupy najstarszych szkieł w zbiorach Muzeum, a pewnej wyjątkowości dodaje im fakt, że obydwie znalezione zostały w czasie prac archeologicznych prowadzonych w odstępie pięćdziesięciu siedmiu lat na terenie dwóch przeciwległych kamienic głównej siedziby Muzeum Warszawy. Celem poniższego opracowania jest weryfikacja dotychczasowej wiedzy na ich temat oraz – przede wszystkim – próba ustalenia ich datowania oraz proveniencji.

Pierwszy z pucharów wydobyty został w roku 1953 przez grupę archeologów z Komisji Badań Dawnej Warszawy w trakcie nadzoru prowadzonego przy okazji budowy kotłowni należącej do posesji przy ul. Krzywe Koło 1/3 i opublikowany został po raz pierwszy w 2005 roku przez S. Ciepiałę-Kubalską jako części dwóch osobnych naczyń, którym przypisano zresztą różne pochodzenie¹. Kielich pochodzi z zasypiska ceglanej studni odsłoniętej w miejscu przebiegania linii granicznej

1 S. Ciepiała-Kubalska, *Nowożytnie szklane naczynia z badań archeologicznych na Rynku Starego Miasta w Warszawie*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Archeologia XXIX, 2005, z. 370, s. 209–212, ryc. 9:1, 9:4.

działek należących do kamienic Falkiewiczowskiej oraz Kazubowskiej, położonych przy Rynku Starego Miasta 28/30. Drugi z kielichów stanowi część bogatego zespołu obiektów szklanych pozyskanych z eksploracji materiału wypełniającego średniowieczną i wczesnonowożytną latrynę, odsłoniętą w 2010 roku przez Ryszarda Cędrowskiego pod podłogą piwnicznego korytarza kamienicy Czechowskiej przy ulicy Nowomiejskiej 4. Badania te przeprowadzono w latach 2010–2011 na posesjach kamienic Muzeum Warszawy przed zaplanowaną rewitalizacją muzealnych podziemi². Obydwa kielichy odnalezione zostały we fragmentach, a ostatecznie skleiono je w roku 2017. Najbliższą i jedyną na terenie Warszawy w pełni zachowaną analogią dla nich jest okazały puchar z czaszą w kształcie wazy, znajdujący się w zbiorach szkła Muzeum Narodowego w Warszawie i pochodzący najprawdopodobniej z manufaktury niderlandzkiej³.

Zagadnienia dotyczące wpływów weneckich na rozwój wczesnonowożytnego szklarstwa europejskiego doczekały się już niezwykle obszernej literatury w wielu językach⁴. Ponieważ szczegółowe zapoznanie się z nią wymagałoby długotrwałych studiów, ograniczymy się jedynie do naszkicowania historycznego tła zabytków omawianych w niniejszym opracowaniu. Technologie szklarskie Wenecja przejęła wraz ze znaczną częścią dorobku Bliskiego Wschodu, Rzymu oraz Bizancjum, zaanektowanego w trakcie czwartej wyprawy krzyżowej, która odbyła się w latach 1202–1204. Najstarsze zachowane przepisy prawne regulujące pracę weneckiego cechu wytwórców szkła pochodzą z 1271 roku i dotyczą budowy oraz sposobu eksploatacji pieców, rodzaju paliwa, czasu pracy poszczególnych zmian i tym podobnych kwestii⁵. Rzemiosło szklarskie, zwane pierwotnie *arte fiolaria*, otrzymało nazwę od słowa *fioli*, którym nazywano kuliste buteleczki z długimi szyjkami, używane najczęściej do przechowywania

- 2 R. Cędrowski, *Badania archeologiczne prowadzone przy rewitalizacji piwnic w kamienicach Strony Dekerta Rynku Starego Miasta w Warszawie*, „Z Otchłani Wieków. Archeologia Warszawy”, 2011–2012, t. 66, nr 1–4, s. 53–56.
- 3 Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MNW 187636. Wystawiony obecnie na ekspozycji szkła i porcelany z tamtejszych zbiorów.
- 4 Siegające XIX wieku zainteresowanie tematyką związaną z zabytkowym szkłem stołowym, a szczególnie wczesnymi naczyniami pochodzenia weneckiego, sprawiło, że wyczerpująca bibliografia zagadnienia wymagałaby osobnej publikacji. Dla zainteresowanych podaję przykłady podstawowej, w miarę aktualnej literatury, w której omawia się zarówno szklarstwo weneckie, jak i opartą na weneckiej tradycji wytwórczość poszczególnych europejskich regionów: R. Chambon, *Histoire de la Verriere en Belgique*, Brussels 1955; A. Gasparetto, *Il vetro di Murano*, Venice 1958; K. Hetteš, *Benátské sklo*, Prague 1973, (kat. wyst.); F. Davis, *Decorative Glass „a la façon de Venise”*, London 1977; R. Barovier-Mentasti, *Il vetro venetiano*, Milan 1982; O. Drahotová, *Europäisches Glas*, Prague 1982; J. Bellanger, *Verre d'usage et de prestige, France 1500–1800*, Paris 1988; F. Dreier, *Venezianische Gläser und „Façon de Venise”*, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin 1989; tegoż autora *Venezianisches Glas – „Façon de Venise”*, Stuttgarter Kunstauktionshaus Dr Fritz Nagel, Stuttgart 1990 (kat. zbiorów); F. i K. Lameris, *Venetiaans en Façon de Venise glass*, Amsterdam 1991 (kat. wyst.); E. Baumgartner, *Verre de Venise et „façon de Venise”*, vol. 2, Catalogue des Collections du Musée Ariana, Genève 1995; H. Schuermans, *Verres a la vénitienne fabriqués aux Pays-Bas*, „Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéologie”, 1883–1893 (reedycja pod red. R. Laurenta w 2002 r.); J. Page, I. Doménech, A. Gaba-Van Dongen, R. Liefkes, M. de Rochebrune, H. Willmott, *Beyond Venice. Glass in the Venetian Style, 1500–1750*, Corning Museum of Glass, New York 2004; D. Whitehouse, K. Wedepohl, W. Gudenrath, *Medieval Glass for Popes, Princes and Peasants*, Corning Museum of Glass, New York 2010 (kat. wyst.); S. Lhermite-King, *Verres de la Renaissance: origines & influences: exposition du 8 au 30 novembre 2013*, Paris 2013 (kat. wyst.).
- 5 Tzw. *Capitolare de Fiolaris*, w: L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, Venice 1987, t. I, s. 6.

wina i oliwy. W ówczesnych hutach wyrabiano również naczynia stołowe, czyli głównie pucharki oraz kubki, tafle i gomółki okienne, odważniki, paciorki oraz imitacje kamieni szlachetnych, a od 1301 roku również szkła optyczne, wcześniej wykonywane z kryształu górskiego⁶. Już w XIV wieku wyroby szklane pochodzące z weneckiej wyspy Murano i innych włoskich ośrodków produkcyjnych, takich jak Altare czy Florencja, eksportowano zarówno na rynki północnej Europy, jak i Bliskiego Wschodu, gdzie z powodu politycznych perturbacji upadła rodzima wytwórczość szklarska, na terenie Syrii mająca przecież tradycje sięgające początków czasów cesarstwa rzymskiego.

Szkło całkowicie bezbarwne, określane w dokumentach jako *cristallo*, pojawia się po raz pierwszy wśród wyrobów weneckich w XV wieku. Demieszki różnych substancji chemicznych, takich jak związki manganu czy arsenu pozwoliły na wyeliminowanie naturalnego, zielonkawego zabarwienia masy szklanej, spowodowanego obecnością tlenków żelaza w piaskach szklarskich. Huty weneckie zdołały sobie również zapewnić monopol na czystą sodę importowaną z Hiszpanii i Bliskiego Wschodu. Substancja ta, używana jako topnik, powodowała jednocześnie wolniejsze stygnięcie szkła, umożliwiając w rezultacie tworzenie bardziej skomplikowanych i precyzyjniej wykonanych form niż pozwala na to zastosowanie znacznie twardszego i szybciej stygnącego szkła potasowo-wapniowego⁷.

Około połowy XVI wieku wśród niezliczonych odmian wyrabianych w Wenecji kielichów na nóżce pojawia się typ naczynia zbudowanego z trzech połączonych baniek szklanych: czaszy o zróżnicowanych formach, odwróconej tralki ukształtowanej w specjalnej dwudzielnej formie i osobno doklejonej stopki. Najbardziej rozpowszechnionym schematem kompozycyjnym dekoracji tego typu trzonu była mniej lub bardziej owoidalna tralka z odcisniętą symetrycznie z obu stron reliefową dekoracją przedstawiającą lwią głowę w układzie *en face*, rozdzieloną w miejscu łączenia połówek formy liniowym ornamentem złożonym z kropek lub rozetekami. Dolna część tralki o kanelowanej powierzchni zakończona była talerzykiem o niewielkiej średnicy, do którego przyklejano płaską stopkę z podwiniętym brzegiem. Górna część tralki zdobiona była zawsze wypukłą rozetą i połączona z czaszą za pośrednictwem jednego lub dwóch talerzyków. Niekiedy rozbudowywano górną lub dolną część nóżki o dodatkowe elementy, takie jak płaski nodus modelowany w formie optycznej. Kształty czasz i przeznaczenie naczyń bywały bardzo urozmaicone, począwszy od niewielkich, płaskich paterek z falistymi brzegami typu *tazza*, poprzez różne odmiany kielichów o czaszach wielobocznych, lejkwatych, konicznych bądź tulipanowych, aż po cylindryczne, nawiązujące kształtem – według niektórych autorów – do form późnośredniowiecznych

6 P.C. Ritsema van Eck, H.M. Zijlstra-Zweens, *Glass in the Rijksmuseum*, Zwolle 1993, t. I (kat. zbiorów), s. 12-16.

7 K. Hetteš, *Venetian Trends in Bohemian Glassmaking in the Sixteenth and Seventeenth Century*, „Journal of Glass Studies”, 1963, nr 5, s. 51-52.

szklanych relikwiarzy⁸. Czasze bardziej luksusowych wersji naczyń zdobiono dodatkowo ornamentami ze szklanych nitek, często zawierających mlecznobiały filigran *vetro a fili* lub *vetro a retorti*. Elementy trzonów oraz czasze niekiedy połączano i dekorowano emalią lub grawerowano diamentem. W XVII wieku, w końcowym okresie popularności tego rodzaju naczyń, okazjonalnie stosowano połączenia szkła bezbarwnego i kolorowego.

Rosnący popyt na luksusowe naczynia szklane oraz problemy z transportem kruchego i ulegającego łatwemu uszkodzeniu towaru sprawiły, że w krajach, do których huty włoskie eksportowały znaczną część swoich wyrobów, zaczęto rozwijać miejscową produkcję szklarską. W przeciwieństwie do Wenecji, której władze jeszcze przez dłuższy czas walczyły o zachowanie pozycji monopolisty, szczególnie w zakresie dostępu do najlepszych surowców, specjalistów i technologii, majstrom szklarskim z miasta Altare pozwalano na podróżowanie po Europie i rozwijanie działalności w krajach osiedlenia już od XV wieku⁹. Stopniowo uruchamiano produkcję szkła bezbarwnego w innych krajach europejskich. Najwcześniej zaczęły się rozwijać huty na terenach Niderlandów i Tyrolu, nieco później również francuskie, hiszpańskie, angielskie, niemieckie oraz czeskie, opierając się początkowo na włoskich mistrzach szklarskich i przekazywanej przez nich wiedzy technologicznej. Rzecz oczywista, wraz z umiejętnością sporządzania wysokiej jakości masy szklanej i technikami konstruowania skomplikowanych naczyń, rozpowszechniali oni charakterystyczne dla szkła weneckiego tradycyjne wzorce estetyczne, modyfikowane niekiedy na miejscu z powodu zastosowania innych źródeł surowca lub specyfiki lokalnych preferencji¹⁰. Wyroby takie, dość licznie zachowane w zbiorach zabytkowego szkła europejskiego, w literaturze przedmiotu określa się zwykle z francuska mianem *à la façon de Venise*. Określenie to wywodzi się najprawdopodobniej od nazewnictwa zastosowanego w tak zwanym *Catalogue Colinet*, rękopiśmiennym „katalogu” naczyń szklanych, przedstawiającym wyroby francuskiej huty w Hainault, w latach 1567–1613 zarządzanej przez spadkobiercę rodzinnej tradycji hutniczej Amandta Colineta.

Jednym z takich klasycznych wzorów kielichów „w stylu weneckim” były wspomniane wcześniej naczynia na trzonie z tralką ukształtowaną w formie dwudzielnej, od drugiej połowy XVI do drugiej połowy XVII wieku wyrabiane przez większość liczących się europejskich ośrodków szklarskich. Szczególnie rozpowszechniły się wyroby pochodzące z hut niderlandzkich, działających w Middelburgu, Amsterdamie i Hadze, oraz austriackich w Innsbrucku i Hall. Niewiele później produkcję podjęły huty czeskie i morawskie. Tradycyjne weneckie formy interpretowano w swoisty sposób, wprowadzając niekiedy pewne modyfikacje, jak zmiana proporcji naczyń albo zastosowanie specyficznych typów dekoracji rytowanej czy malarskiej.

8 Tamże, s. 47.

9 P.C. Ritsema van Eck, H.M. Zijlstra-Zweens, *Glass...*, s. 14.

10 D. Hejdová, *The Glasshouse at Rejdice in Northeastern Bohemia Late Sixteenth – Early Seventeenth Centuries*, „Journal of Glass Studies”, 1981, nr 23, s. 25–27.

Okazjonalnie stosowano również inne niż lwie maski motywy w reliefowych zdobieniach odciskanych z formy tralek, takie jak rozetki, girlandy czy lilie burbońskie, a czasem nawet elementy zaczerpnięte z ikonografii religijnej¹¹.

Ogólne podobieństwo stylistyczne obiektów pochodzących z różnych ośrodków wytwórczości szklarskiej sprawia, że w wielu przypadkach trudno jest ustalić z całą pewnością ich proveniencję i przypisać dany wyrób konkretnej hucie, szczególnie że początki produkcji inicjowane były często przez włoskich, a później flamandzkich lub niemieckich mistrzów szklarskich, którzy w poszukiwaniu sprzyjających warunków przenosili się z miejsca na miejsce wraz z wypracowanymi przez siebie technologiami i formami naczyń¹². Wyjawszy sytuacje, w których badacze dysponują wystarczającymi źródłami archiwalnymi pozwalającymi na przesłedzenie historii danego obiektu, pochodzenie znacznej części przechowywanych w muzeach zabytków tego typu ustalane jest na podstawie analizy cech morfologicznych i często w wysokim stopniu oparte na domniemaniach¹³. Wbrew dotychczasowym oczekiwaniom, satysfakcjonującej odpowiedzi na to pytanie nie przyniosły również przeprowadzane od lat sześćdziesiątych analizy składu chemicznego masy szklanej. Pozwoliły one jedynie na potwierdzenie znanego już wcześniej faktu, że szkła

11 *À travers le verre du moyen âge à la renaissance*, red. D. Foy, G. Sennequier, Seine-Maritime 1989-1990, s. 419, 421, pl. IV:20. W rozdziale na temat szkła alzackiego zaprezentowano przykład tralki z rysunkiem stylizowanego serca i wpisanymi w nie inicjałami „IHS”, pochodzącej najprawdopodobniej z wykopalisk prowadzonych na terenie Strasburga. Mogła ona pierwotnie stanowić część kielicha przeznaczzonego na relikwiarz. Zob. też: D.P. Lanmon, D.B. Whitehouse, *Metropolitan Museum. Glass in the Robert Lehmann Collection*, Princeton 1993 (kat. zbiorów), poz. 18, s. 56.

12 D. Hejdová, *The Glasshouse at Rejdice...*, s. 18.

13 Wiele obiektów zabytkowych tego rodzaju jest w opracowaniach oraz katalogach muzealnych określanych zwrotem: *Venetian or façon de Venise*, a dyskusje nad sposobami rozstrzygnięcia tego dylematu trwają do dziś. Por.: H. van Gelder, B. Jansen, *Glas in Nederlandse musea*, Bussum 1969; H. van Gelder, *Glas en Ceramiek*, Utrecht 1955; J. Baart, W. Krook, A. Lagerwey, *Herstellung und Gebrauch von trinkglas in Amsterdam (1580-1640)*, w: *Spechtergläser*, Wertheim 1986, s. 55-86 (kat. wyst.); S. Denis-sen, *De glasvondsten uit de afvalputten van huis „Halmale”, Venusstraat 18 a te Antwerpen*, „Bulletin van de Antwerpse Vereeniging voor Boden- en Grotonderzoek”, 1985, nr 6, s. 9-44; I. De Raedt, K. Janssens, J. Veeckman, *Compositional Distinctions between 16th Century Façon de Venise and Venetian Vessels Excavated in Antwerp, Belgium*, „Journal of Analytical Atomic Spectrometry”, 1999, 14, s. 493-498; J. Frolík, *Archeologie na Pražském hradě*, „Umění a Řemesla”, 1992, 1, s. 69-70; C. Maitte, *Les chemins de verre: les migrations des verriers d'Altare et de Venise (XVIe - XIXe siècles)*, Rennes 2009; E. Baumgartner, *Venise et façon de Venise: verres renaissance du Musée des arts decoratifs*, Paris 2003; M. de Rochebrune, *Le verre de Venise et „à la façon de Venise” en France aux XVIe et XVIIe siècles*, „Sèvres: Revue de la Société des Amis du Musée National de Céramique”, 2004, nr 13, s. 16-32; B. Velde, *Les verres „Façon de Venise” à tiges ailées et en formes de serpents: essai d'identification*, „Bulletin de l'Association Française pour l'Archéologie du Verre” (2000), s. 16-17; A. Theuerkauff-Liederwald, J. von Schroeder, S. Ulitzka, *Venezianisches Glas der Kunstsammlungen der Veste-Coburg: die Sammlung Herzogs Alfreds von Sachsen-Coburg und Gotha (1844-1900): Venedig, À façon de Venise, Spanien, Mitteleuropa*, Lingen 1994 (kat. zbiorów); P. Steppuhn, *Glasfunde aus Lubeck II: Ein Kelchglas „à la façon de Venise”*, „Der Glasfreund”, 1997, 8, s. 30-32; H. Tait, *The Golden Age of Venetian Glass*, London 1979 (kat. zbiorów); M. Newby, *A handlist of venetian and façon de Venise glass: displayed in the Fox-Strangways Gallery (no. 36) of the Ashmolean Museum*, Oxford 1994 (kat. zbiorów); J. Rodríguez Garcia, *La influencia del vidrio de Venecia en Cataluña*, „Annales du 10e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre”, Amsterdam 1987, s. 421-432; A. Polak, *The Manufacture of Glass „À la Façon de Venise” in Scandinavia*, „Annales du 2e Congrès des Journées Internationales du Verre”, Liège 1962, s. 91-100. W literaturze polskiej zagadnienie to omówił szerzej A. Gołębiewski w artykule *Szkła w stylu weneckim w nowożytnym materiale archeologicznym ze Starego Miasta w Elblągu*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Archeologia XXIX, 2005, z. 370, s. 169-171, ryc. 3f, g, h.

1. Fragment kielicha z dekoracją w postaci przedstawienia lwiej głowy, taras wschodni Zamku Królewskiego w Warszawie (nr inw. polowego: 499/ZK/73/MH), fot. K. Baturó / Goblet detail with lion-mask decorative motif, east terrace of the Royal Castle in Warsaw (field inv. no. 499/ZK/73/MH), photo. K. Baturó

wyrabiane w Wenecji zaliczały się do sodowo-wapniowo-krzemowych, natomiast produkcja krajów północno- i środkowoeuropejskich oparta była w tym okresie głównie na szkle potasowo-wapniowo-krzemowym¹⁴. Ponadto z uwagi na podobieństwa w metodach pozyskiwania surowców szklarskich w różnych ośrodkach wnioski można wyciągać jedynie na podstawie badań bardzo dużej liczby próbek, a i wówczas mają one w najlepszym przypadku charakter statystyczny. Jak dotąd najbardziej obiecującą metodą wydaje się prowadzenie badań zawartości pierwiastków śladowych pochodzących z samych piasków szklarskich, takich jak bar czy cyrkon, które w proporcjonalnie większych ilościach występują w szkle północnoeuropejskim niż weneckim¹⁵.

Wstępna analiza znajdującego się w zbiorach Działu Archeologicznego Muzeum materiału szklanego pochodzącego z wykopalisk prowadzonych na obszarze dawnej Warszawy pozwala stwierdzić, że w okresie późnośrednio-wiecznym i nowożytnym docierały tu wyroby szklane zarówno z południa, poprzez szlaki handlowe prowadzące przez Węgry i Morawy, jak też w okresie nieco późniejszym z zachodu, za pośrednictwem Gdańska lub poprzez Saksonię. W materiale tym sporadycznie znajduje się pozostałości kielichów w typie weneckim „na tronie z lwią maską”, niestety są to zwykle jedynie skorodowane pozostałości tralki, czyli najgrubszej i najbardziej wytrzymałej części tego ro-

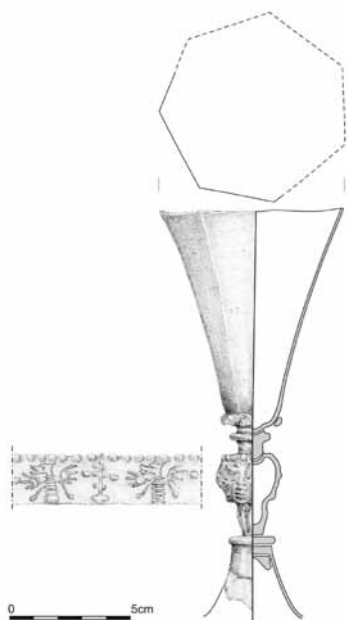
14 K. Hetteš, *Venetian Trends...*, s. 53; C. Jackson, *Compositional Case Studies: Glass from the Gnalič Wreck*, „Quaderni Friulani di Archeologia”, XIX/2009, s. 138. Autorka powołuje się na badania próbek szkła pochodzących z wraku weneckiego statku handlowego (który zatonął z ładunkiem wyrobów szklanych około 1580 r.) przeprowadzone w 1973 r. przez Roberta Brilla. Wrak zlokalizowano w 1967 r. u wybrzeży Dalmacji. Zob. R. Brill, *The Gnalič Wreck: analyses of some glasses*, „Journal of Glass Studies”, 15 (1973), s. 93-97.

15 C. Jackson, *Compositional Case Studies...*, s. 140.

2. Kielich z zasypiska studni odsłoniętej w 1953 r. na dziedzińcu posesji Rynek Starego Miasta 28-30 – X stanowisko KBDW, po sklejeniu zachowanych części (nr inw. polowego: 725,727/1001/S), fot. K. Baturó / Goblet from a filled well uncovered in 1953 in the courtyard of 28-30 Rynek Starego Miasta, tenth KBDW (Committee for Research on Old Warsaw) position, after reconstruction (field inv. no. 725,727/1001/S), photo. K. Baturó

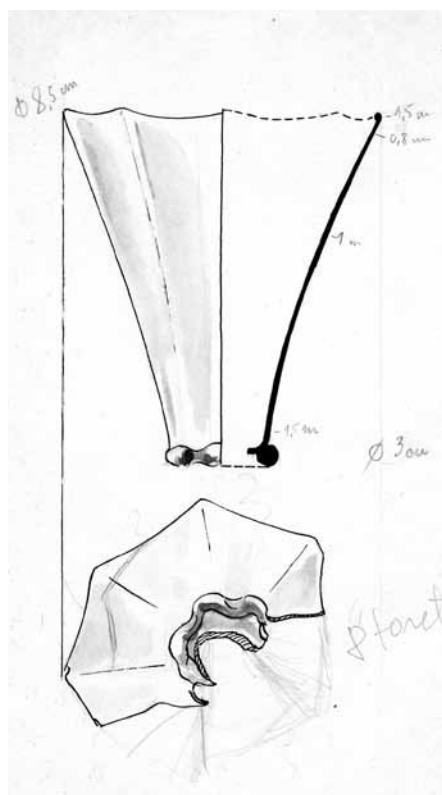
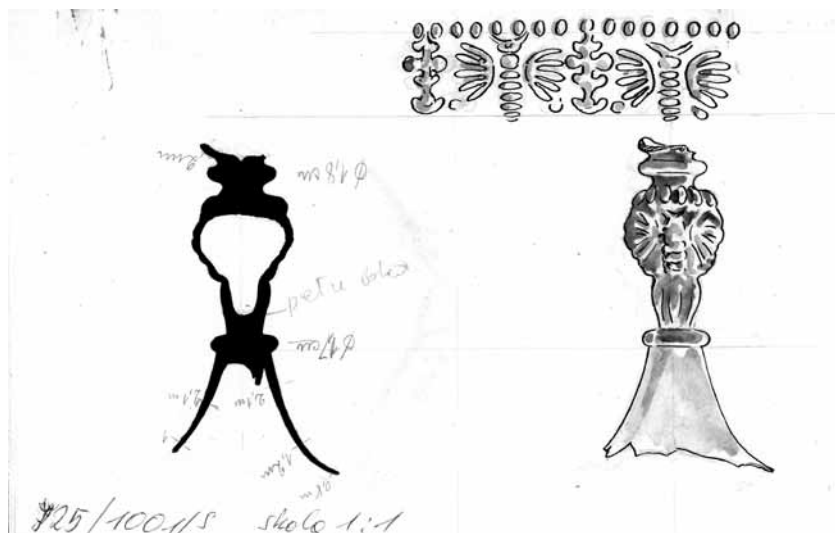
dzaju naczyń. Jednym z lepiej zachowanych przykładów jest fragment kielicha z klasyczną dekoracją w postaci wizerunku lwiej głowy, pochodzący z badań archeologicznych prowadzonych w 1973 roku w tak zwanej strefie XII, czyli na tarasie wschodnim Zamku Królewskiego w Warszawie (nr inw. polowego: 499/ZK/73/MH, il. 1). Tym bardziej interesujące stają się dwa wspomniane na początku niniejszego opracowania obiekty tego rodzaju, zachowane w stopniu pozwalającym na dokonanie ich całkowitej rekonstrukcji oraz – co za tym idzie – przeprowadzenie analizy morfologicznej, szczególnie że prezentują one pewne cechy nietypowe zarówno dla wytwórczości weneckiej, jak i niderlandzkiej czy tyrolskiej. Pierwszy z nich (nr inw. polowego: 725,727/1001/S, il. 2) pochodzi z prac ratowniczych przeprowadzonych w 1953 roku na dziedzińcu kamienic Rynek Starego Miasta 28 i 30, czyli na tak zwanym X stanowisku KBDW, z zasypiska studni ceglanej o średnicy ok. 2,80 m, zawierającej urozmaicony materiał zabytkowy, datowany na okres od XVI do początku XVIII wieku (ar 3, ćw. OF, warstwa przemieszana z gruzem). Wymiary naczynia to: wysokość (bez dolnej części stopki): 174 mm, średnica czaszy: 70 mm, grubość szkła czaszy: 1,2 mm. Naczynie sklezione jest z fragmentów, brak około połowy czaszy oraz stopki. Szkło przejrzyste, zdrowe, przebarwione obecnie na ciemnofioletowy kolor, szczególnie nasycony w partii trzonu. Kielich wykonano z połączenia trzech osobno wydmuchanych baniek szklanych. Do największej z nich, przeznaczonej na czaszę, dokleiono porcję szkła uformowaną w płaski talerzyk. Poniżej dolepiłono kolejną, znacznie mniejszą bańkę, ukształtowaną w formie dwudzielnej

3. Przekrój pionowy naczynia i rozwinięcie motywu zdobniczego tralki kielicha z X stanowiska KBDW, rys. U. Skwara-Nieckuła, G. Zborowska-Znajkowska / Vertical cross-cut of the vessel and a diagram of the goblet stem from the tenth KBDW position, drawing U. Skwara-Nieckuła, G. Zborowska-Znajkowska

i zakończoną u góry przewężeniem w kształcie szpulki (tzw. *capstan*), tworząc odwróconą tralkę, czyli zasadniczą część trzonu. Na powierzchni tralki składającej się z dwóch wyraźnie wyodrębnionych partii i zwieńczonej u góry typową dla tego rodzaju kielichów wypukłą rozetą, odcisnięto symetrycznie z obu stron reliefowy motyw przypominający kształtem stylizowanego ptaka ukazanego we frontalnym układzie heraldycznym, z głową skierowaną w lewo. W miejscach połączenia połówek formy wyraźnie widoczne nadlewy zakłócają dwa pionowe pasy okrągłych wypukłości, rozdzielających główny motyw zdobienia (il. 3). Dolna, silnie zwężająca się część tralki o kanelowanej powierzchni zakończona jest doklejonym płaskim talerzykiem o tej samej średnicy co górny, łączący tralkę z czaszą. Z trzeciej bańki szklanej wykonano wysoką, lejkowatą w kształcie stopkę kielicha, zachowaną niestety bez płaskiej, brzegowej części, najprawdopodobniej pierwotnie zakończoną podwiniętym pod spód brzegiem. W końcowej fazie powstawania naczynia, po której pozostał wewnątrz lejkowatej stopki wyraźny ślad ułamanego przylepiaka szklanego, na formie nasadowej ukształtowano siedmioboczną czaszę i ozdobiono ją u podstawy biegnącą wokół szklaną nitką wymodelowaną przy użyciu szczypiec.

Czaszę kielicha wydobyto z zasypiska studni na dziedzińcu kamienic nr 28–30 w czterech fragmentach, trzon w dwóch. Po sklejeniu górną i dolną część naczynia zapakowano do osobnych kopert, dla obydwu sporządzono również w roku 1953 osobne karty katalogowe zabytku (il. 4, 5). Na niepodpisanej przez autora karcie katalogowej Komisji Badań Dawnej Warszawy opisano: „kieliszek, szkło; nr inw. 725/1001/S, wym. (nóżki): 8,0 cm, wys. tralki: 4,5 cm, szer. 4,4 cm. Zachowana dolna

5. Rysunki dokumentacyjne kielicha nr inw. połowego: 725.727/1001/S wykonane w 1953 r. Ze zbiorów dokumentacji archiwalnej Komisji Badań Dawnej Warszawy / Documentary drawings of goblet field inv. no. 725.727/1001/S made in 1953, archival document collection of the Committee for Research on Old Warsaw

część kielicha z nóżką (bez stopki). Kielich ponad dnem uformowany stożkowato, na wys. ok. 2,2 cm, krawędź gwałtownie rozchylona. Partia dna zaznaczona profilowaniem (wałeczek). Nóżka o pionowym żeberkowaniu rozszerzona w dolnej partii. Guz od spodu zdobiony motywem palmetkowym, część górna podzielona na cztery pionowe pola o stylizowanym ornamentem roślinnym. Nóżka wykonana w formie, widoczne szwy pionowe. Ponad niezachowaną stopką profilowanie w formie wałeczka. Szkło lekko zielonkawe, dobrze zachowane”.

Zarówno zdjęcie na karcie, rysunek dokumentacyjny, jak i opis ukazują fragment naczyń w pozycji odwróconej do góry nogami. Jest to błąd zdarzający się niekiedy w przypadku fragmentów kielichów z lejkowatą stopką. Warto wówczas zwrócić uwagę na usytuowanie śladu przylepiaka, który niezwykle rzadko bywał umiejscowiony wewnątrz czaszy¹⁶. Pomyłka skorygowana została w opisie drugiej karty katalogowej autorstwa Sławomiry Ciepeli, wypełnionej w 1966 roku. Najciekawszą informacją jest w tym przypadku ponowna wzmianka na temat kolorystyki zabytku: „barwa szkła: przydymiona, jasno szarzielonkawa. Stopień przezroczystości: bardzo dobry”.

Czasza kielicha otrzymała osobną kartę katalogową KBDW, sygnowaną nazwiskiem Walerii Krzyżanowskiej, gdzie zamieszczono następujący opis: „kieliszek; nr inw. 727/1001/S, wym.: wys.: 9,2 cm, górna średn. kielicha: 7,5 cm, dolna średn. kielicha (z kryzą): 2,5 cm. Zachowana połowa kielicha ośmiobocznego, rozchylonego stożkowato. Wokół dna nałożona kryza z nitki szklanej uformowanej faliście (wciśnięcie)”.

Niedatowana, zapewne prowizoryczna karta, zaopatrzona w szkic przedstawiający sklezione fragmenty czaszy, wymienia: „Bezbarwne szkło. Przełom o odcieniu szarawym, przezroczyste zupełnie”. Na karcie katalogowej z 1966 r. opisano czaszę jako „sześciokątną”, podana jest też informacja: „Szkło bezbarwne, odcień przełomu szarzielonkawy, stopień przezroczystości idealny”. Jak widać, połowe karty katalogowe zawierają pewne rozbieżności. Kłopoty z ustaleniem liczby boków graniastej czaszy spowodowane były jej połowicznym stanem zachowania. Dopiero dokładne rozrysowanie i zmierzenie kątów pozwoliło ustalić, że czasza najprawdopodobniej była siedmioboczna. Różnią się także interpretacje reliefowego motywu zdobiącego tralkę kielicha, istotnie odbiegającego wyglądem od typowego przedstawienia lwiej głowy i opisywanego bądź jako „pszczoła”, bądź jako „ornament roślinny”. Przy bardziej wnikliwych oględzinach odczytać można również formę przypominającą wyglądem stylizowanego ptaka (orła?) we frontalnemu ustawieniu heraldycznym, co jest raczej niespotykane w przypadku tego typu naczyń. Rzeczą chyba najbardziej intrygującą są wzmianki na temat koloru szkła, zawarte we wczesnej dokumentacji. Jeszcze w 1966 roku opisano je jako „bezbarwne, z odcieniem szarzielonkawym”. Widoczna obecnie intensywna ametystowa barwa kielicha nasunęła pierwotnie przypuszczenie, że mamy do czynienia ze szkłem celowo zabarwionym na kolor fioletowy. Opisy w kartach dowodzą jednak, że jest ona niezamierzona i stanowi

6. Kielich z wypełniska średniowiecznej latryny odnalezioniej w 2010 r. pod podłogą piwnicznego pomieszczenia nr 47 posesji przy ul. Nowomiejskiej 4 (nr inw. MHW/Dz.A/ZW/2788), po sklejeniu fragmentów, fot. K. Baturó / Goblet from the site of a medieval latrine found in 2010 under the floor of cellar 47 at 4 Nowomiejska (inv. no. MHW/Dz.A/ZW/2788), after reconstruction, photo K. Baturó

skutek wieloletniej ekspozycji obiektu na promieniowanie ultrafioletowe. Jest to zjawisko typowe dla zabytkowego szkła, do odbarwienia którego zastosowano w trakcie produkcji nadmierną ilość tlenku manganu (MnO).

Z powodu braku precyzyjnej dokumentacji stratygrafii poszczególnych części X stanowiska KBDW, trudno jest po sześćdziesięciu pięciu latach odtworzyć pierwotne usytuowanie omawianego zabytku wewnątrz zasypiska studni oraz jego bezpośredni kontekst czasowy. Na podstawie zachowanych, dość zdawkowych połowych spisów inwentarzowych oraz kart katalogowych stwierdzić można jedynie, że datowanie materiału zabytkowego z tego miejsca obejmuje zakres czasowy między drugą połową XVI a – najprawdopodobniej – początkami XVIII wieku. Świadczą o tym fragmenty typowych naczyń szklanych wytwarzanych w XVI i XVII wieku, jak szklanice cylindryczne, szklaneczki na falistej stopce oraz na trzech stopkach ze szkła kobaltowego, pucharki o konicznych czasach, kielichy fletowate oraz na pustej, wrzcionowatej tralce czy wreszcie dobrze zachowana pokrywa naczynia zdobiona filigranem *vetro a filii* ze szkła bezbarwnego i białego (nr inw. polowego 721/1001/S)¹⁷. Z tego samego okresu pochodzi drewniana, pierwotnie bogato inkrustowana kością i masą perłową rękojeść pistoletu z zamkiem kołowym (nr inw. MHW/Dz.A/ZW/1774). Broń tego rodzaju, datowaną zwykle na

17 R. Kozłowska, *Szkło: materiały do wystawy „Rzeczy codzienne z wykopalisk zamkowych i starożytności”*, Warszawa 1994, w serii: Źródła archeologiczne do dziejów Zamku Królewskiego oraz Starej i Nowej Warszawy 1, poz. 31 i 33, s. 15; poz. 34 i 36, s. 16; poz. 37, s. 17; poz. 40, s. 18.

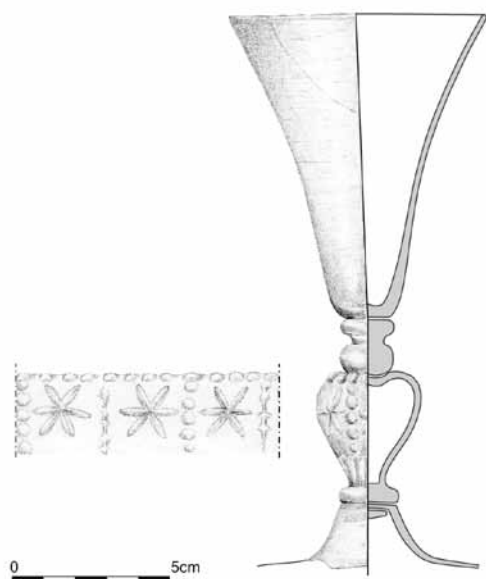
przełom XVI i XVII wieku wyrabiano między innymi w Augsburgu i Norymberdze. Do przedmiotów typowo siedemnastowiecznych zaliczyć można pozostałości tak zwanej pseudomajoliki, ceramiczne patelnie na trzech nóżkach, ułamki fajansowych płytek holenderskich czy gliniane skarbonki kształtu cebulastego. Z zawartości studni pozyskano ponadto fragmenty kafla piecowych, szesnaście całych naczyń ceramicznych, fragmenty fajek, skórzanego obuwia oraz przedmiotów metalowych i drewnianych. Najmłodszymi zabytkami pochodzącymi z zasypiska są cztery fragmenty spodeczków z chińskiej porcelany w typie „kraak”, datowanej na początek XVIII wieku (nr inw. polowego 23–26/1001/P).

Drugi z kielichów, z trzonem dekorowanym rozetkami (nr inw. MHW/Dz.A/ZW/2788), wydobyto z wypełniska głębokiej, sięgającej 9,4 m poniżej współczesnej nawierzchni Rynku, średniowiecznej latryny szalowanej drewnem, usytuowanej pod posadzką piwnicznego korytarza kamienicy położonej przy ulicy Nowomiejskiej 4 (pomieszczenia 47 według numeracji R. Cędrowskiego¹⁸). Dolna część konstrukcji, użytkowana mniej więcej od XIV do połowy XVI wieku, mogła pierwotnie zostać zbudowana jako drewniana studnia podwórzowa przekształcona później w latrynę, być może z powodu narastającego stopniowo pogarszania się jakości wody. W połowie XVI wieku konstrukcję przebudowano, z jej użytkowania natomiast zrezygnowano ostatecznie w początkach XVII stulecia, pokrywając zawartość stopniowo dodawanymi aż do XIX wieku kolejnymi warstwami izolacyjnymi.

Wydobyty z pierwotnego wypełniska kielich o wysokości 176 mm, średnicy czaszy 83 mm i przeciętnej grubości szkła 0,15–0,12 mm, zachował się w stanie bardzo dobrym. Zrekonstruowany został z dwóch części, brak mu jedynie fragmentu wylewu oraz partii płaskiej części stopki. Szkło jest barwy szarawej, o nieco zmętniałej powierzchni, czaszę pokrywa cienka warstwa korozji metalicznej. Zabytek ten nie był wcześniej publikowany. Kielich, wykonany tą samą metodą i w tym samym stylu co obiekt pochodzący ze studni na dziedzińcu kamienicy Kazubowskiej, różni się od niego jednak dość licznymi szczegółami. Proporcjonalnie dość wysoka, tulipanowa czasza osadzona została na płaskim talerzyku przechodzącym niżej w masywną kulkę z pełnego szkła, do której bezpośrednio przyklejono ukształtowaną w formie dwudzielnej, pękatą tralkę. Między stałymi elementami dekoracji reliefowej tralki, czyli rozetą u góry i kanelowaną dolną partią, umieszczono symetrycznie, na kwadratowych polach rozdzielonych pionowymi liniami z wypukłych kropek, cztery sześciopłatkowe rozetki o uproszczonym rysunku (il. 7). Tralkę zakończono od dołu drugim płaskim talerzykiem, do którego dokleiono lejkowatą stopkę, łagodnym łukiem przechodzącą w krawędź. Na wewnętrznej osi stopki pozostał wyraźny, nieobrobiony ślad przylepiaka szklanego.

Obfity szklany i ceramiczny materiał zabytkowy pochodzący z tej samej i sąsiadujących warstw (nr inw. polowego 176, wykop 1, warstwy B i C) jest interesujący ze względu na kontekst czasowy, jakiego dostarcza. Ta sama warstwa zawie-

18 Patrz: R. Cędrowski, *Badania archeologiczne...*, s. 62.

7. Przekrój pionowy i rozwinięcie motywu zdobniczego tralki kielicha z posesji przy ul. Nowomiejskiej 4 (nr inw. MHW/Dz.A/ZW/2788). Rys. U. Skwara-Nieckuła, G. Zborowska-Znajkowska / Vertical cross-cut and a diagram of the decorative motif from the goblet stem from 4 Nowomiejska str. (inv. no. MHW/Dz.A/ZW/2788). Drawing U. Skwara-Nieckuła, G. Zborowska-Znajkowska

rała 135 fragmentów kielichów fletowatych na stopkach uformowanych z nitki szklanych, dolną część szklanego naczynia zdobionego pionowymi nitkami pokrytymi wzorem radełkowym, fragment szklancy z modelunkiem optycznym oraz górną partię sferycznej butli z bezbarwnego szkła zakończoną cylindryczną szyjką z wywiniętym wylewem. Są to naczynia charakterystyczne raczej dla wieku XVI. Szczególnie interesujące są niewielkie fragmenty wysokich, wąskich, zdobionych drobnymi kropelkami szklanymi kielichów „rurowych” w typie czeskim, datowanych z reguły dość szeroko na okres między XIII a końcem XV wieku¹⁹. Towarzysząca im ceramika to naczynia laboratoryjne i kuchenne z drugiej połowy XVI i początku XVII wieku, kafle garnkowe i miskowe oraz szesnastowieczny kafel płytowy z herbem czeskiego miasta Kutná Hora.

Analiza kontekstu zabytkowego towarzyszącego kielichom pochodzącym z terenu siedziby Muzeum Warszawy w obydwu przypadkach sugeruje umiejscowienie czasu ich powstania na koniec XVI lub sam początek XVII stulecia. Na ten sam okres datowane są również najbliższe im pod względem morfologicznym publikowane analogie kielichów w stylu weneckim. Pewną trudność natomiast stanowi kwestia przypisania ich pochodzenia jakiemuś konkretnemu ośrodkowi produkcji szklarskiej, ponieważ można oprzeć się jedynie na analizie formalnej. Cechą pomocną w tym przypadku jest bardzo nietypowy dla tego rodzaju naczyń wyrabianych w Wenecji i krajach zachodnioeuropejskich wysoki, lejkowaty kształt stopki, która z reguły występuje w tamtejszych wyrobach w połączeniu

19 H. Sedláčková, *Středověké sklo z Opavy [Glas aus Opava (Troppau)]*, „Památky Archeologické”, 2004, XCV, Praha, s. 227, il. 2:10, 11; zob. też *Polskie szkło do połowy XIX wieku*, red. Z. Kamieńska, Wrocław 1987, il. 14.

z zupełnie innymi odmianami trzonów. Specyficzna konfiguracja, jaką jest zestawienie lejkowej stopki i tralki „z lwią maską” pojawia się jak dotąd jedynie wśród znalezisk pochodzących z terenu Węgier, Czech i Moraw. Zespół podobnego typu kielichów znaleziono między innymi w zasypisku studni datowanej na okres od XVI do XVIII wieku, odsłoniętej w 1965 roku na posesji domu patrycjusza w węgierskiej miejscowości Sopron²⁰. Autor publikacji podaje informację zarówno o zróżnicowanych i częściowo uproszczonych motywach zdobniczych tralek, jak też o lekko zielonkawym zabarwieniu szkła naczyń. Sugeruje przy tym ich pochodzenie z hut tyrolskich lub czeskich, ponieważ wyniki analizy chemicznej masy szklanej raczej wykluczyły ich wenecką proveniencję. Wątpliwe wydaje się jednak przypisywanie tego typu kielichom pochodzenia z szesnastowiecznych hut austriackich w Innsbrucku czy Hall, gdyż wszystkie naczynia o ustalonej proveniencji z tego regionu zaopatrzone są, tak jak wyroby hut niderlandzkich, francuskich czy angielskich, w stopkę płaską²¹. W przypadku kielicha z rozetkami pozyskanego z wypełniska latryny na posesji Nowomiejska 4 rozsądne wydaje się wobec tego przyjęcie wersji o jego pochodzeniu z którejś z hut czeskich lub morawskich. Oprócz kształtu stopki świadczyć o tym mogą trzy cechy o charakterze techniczno-stylistycznym, a mianowicie relatywnie grube, masywne szkło, pękata tralka o bardzo płytkim reliefie oraz zastosowanie mocno uproszczonych zdobień w postaci czterech rozetek i wypukłych kropkowań. Fragmenty tralek o podobnej dekoracji znaleziono w trakcie prac archeologicznych przeprowadzonych w latach 1958–1961 na terenie dawnej huty szkła w czeskiej miejscowości Rejdice²². Tamtejszy ośrodek szklarski założony został we wczesnych latach siedemdziesiątych XVI wieku przez Paula Schürera juniora, przedstawiciela wywodzącego się z Saksonii znanego rodu mistrzów szklarskich. Znaczną część produkcji tej huty stanowiły naczynia stołowe, a przede wszystkim szklanice oraz kielichy na wysokiej, lejkowej stopie²³. Znawca historii czeskiej wytwórczości szklarskiej Karel Hetteš opisuje je jako „wykonane w stylu inspirowanym przez szkło weneckie, lecz w znacznie mniej subtelny sposób”²⁴. Spowodowane było to specyfiką surowca szklanego stosowanego w tym okresie przez huty czeskie, którym było zdecydowanie twardsze, mniej elastyczne i szybciej stygnące szkło potasowo-wapniowo-krzemowe²⁵. Grube szkło, uproszczony i mało plastyczny styl dekoracji tralki kielicha z warszawskiej kamienicy oraz nietypowy sposób połączenia tralki z czaszą poprzez masywną kulkę (przypominającą wyglądem sterczyny szklanych pokrywek) może wskazywać na jego pochodzenie z Czech. Jako ciekawostkę warto w tym miejscu przypomnieć, że w połowie XVI wieku jednym z mieszkańców tej kamienicy był Mikołaj Czech, z którym łączy się znale-

20 I. Holl, *Glasfunde des 15.–16. Jahrhunderts aus dem Hause eines Patriziers in Sopron (Ungarn)*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters”, 1978, nr 6, s. 100, il. 4.

21 Por. E. Egg, *Die Glashütten zu Hall und Innsbruck im 16. Jahrhundert*, „Tiroler Wirtschaftsstudien”, 1962, nr 15, il. 27, 41, 48.

22 D. Hejdová, *The Glasshouse at Rejdice...*, s. 27, fig. 9:11.

23 Tamże, s. 25.

24 K. Hetteš, *Venetian Trends...*, s. 43–44.

25 P.C. Ritsema van Eck, H.M. Zijlstra-Zweens, *Glass...*, s. 14.

8. Kielich datowany na drugą połowę XVI w., ze zbiorów J. Paul Getty Museum, Los Angeles (nr inw. 84.DK.550). Fotografia dzięki Getty's Open Content Program / Goblet dated to the second half of the 16th century, collection J. Paul Getty Museum, Los Angeles (inv. no. 84.DK.550). Photo. courtesy of Getty's Open Content Program

ziony w tym samym zespole zabytków kafel z herbem miasta Kutná Hora²⁶. Huta szkła w Rejdicach znajdowała się niemal dokładnie na trasie łączącej to miasto przez Wrocław z Warszawą.

Sprawą nieco bardziej skomplikowaną jest kwestia ustalenia proveniencji graniastego kielicha pochodzącego z X stanowiska KBDW. Wprawdzie obecność lejkowatej stopki nasuwa od razu skojarzenie z hutami czeskimi, jednak zarówno znacznie większa subtelność wyrobu, jak i cechy formalne, takie jak motyw „ptaka” na tralce, graniasta czasza z bardzo cienkiego szkła i modelowana szczypcami nic u jej podstawy skłaniają do rozważenia innego miejsca pochodzenia. Uważa się dość powszechnie, że zarówno zwyczaj stosowania w naczyniach stołowych lejkowatych stoppek, jak i ozdoby z modelowanej nici szklanej przyklejonej u podstawy czaszy są spadkiem po średniowiecznej jeszcze tradycji szklarskiej, przefiltrowanej przez trendy charakterystyczne dla kręgu rzemiosła niemieckiego. Nie jest zatem wykluczone, że kielich ten wykonany został na terenie Saksonii, mającej zresztą w XVI wieku liczne powiązania z rozwijającą się wówczas czeską wytwórczością szklarską. Bardzo zbliżoną analogią w postaci całkowicie zachowanego naczynia tego rodzaju jest znajdujący się w zbiorach zabytkowego szkła europejskiego J. Paul Getty Museum w Los Angeles, datowany na drugą połowę XVI wieku, sześcioboczny kielich typu fletowatego ze szkła kobaltowego, zaopatrzonej w trzon niemal identyczny jak kielich z posesji rynkowej 28–30 (nr inw.

26 R. Cędroński, *Badania archeologiczne...*, s. 56.

84.DK.550). Górną część jego czaszy zdobi emaliowana i złożona dekoracja w stylu przypisywanym ośrodkom środkowoniemieckim lub czeskim²⁷. Względnie precyzyjne datowanie kielicha ze studni pozwala się domyślać, że mógł on pierwotnie zaliczać się do domowego wyposażenia rodziny Baryczków, właścicieli kamienicy nr 30 w latach 1540–1659.

Przedstawione w tym artykule dwa naczynia zaliczają się niewątpliwie do kategorii najbardziej luksusowych szkieł stołowych swojej epoki i świadczą mogą o poziomie i stylu życia najzamożniejszej grupy warszawskiego patrycjatu wczesnej epoki wazowskiej, zamieszkującej kamienicę północnej pierzei Rynku Starego Miasta. Tym bardziej że relatywnie największa jak dotąd liczba pozostałości tego rodzaju naczyń znaleziona została na terenie Zamku Królewskiego.

Two *façon de Venise* goblets from the late 16th – early 17th century from the collection of the Museum of Warsaw Archaeological Department

The fairly large collection of late-medieval and early modern glass in the collections of the Museum of Warsaw Archaeological Department includes two very well-preserved Venetian-style goblets with a so-called 'lion-mask stem'. Apart from certain relatively unique morphological details, their special significance to the collection is due to the fact that both were retrieved 57 years from each other from two different constructions uncovered during archaeological excavations under the historical buildings of the Museum of Warsaw. Both glass objects, made in the same style and most probably during the late Renaissance period, differ in many respects, like the quality and colour of the glass metal, the atypical iconography of the stem, and their bowl shape. However, they also share a tall, trumpet-shaped foot, usually not encountered in the lion-mask stem vessels produced by the Dutch, Austrian or English glasshouses making *façon de Venise* glass. The closest analogies can be found with the remains of lion-mask stem goblets from the 16th–17th century well, excavated in Sopron (Hungary) and at the site of the late sixteenth-century Bohemian glasshouse in Rejdice, excavated in 1961. A complete example of this type of goblet, probably connected to production centres in Bohemia or Saxony, belongs to the glass collection of the J. Paul Getty Museum in Los Angeles. Locally, most of the remains of these luxurious glass vessels have so far been found at the site of the Royal Castle in Warsaw, which provides us with a clue as to the daily habits of the town's elite in the 16th century.

Keywords: Museum buildings, glass goblets, 16th century, *façon de Venise*, Bohemian glassworks

27 C. Hess, T. Husband, *European Glass in the J. Paul Getty Museum: Catalogue of the Collections*, 1997, s. 194–195, poz. 52.